

О. Г. Цукур

РЕСУРСИ КРИТИЧНОГО ДИСКУРС-АНАЛІЗУ ЯК МЕТОДУ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ ОСНОВ ПРАВОСЛАВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Розкриваються можливості дослідження інституційних основ православної ідентичності засобами критичного дискурс-аналізу. Наголошується на тому, що одним з методологічних міждисциплінарних проєктів вивчення ідентичності стає дискурсивний підхід, який дає змогу досліджувати вияви ідентичності, процеси її формування, підтримки (у практиках) та реалізації в конкретній ситуації. Становлення ідентичності розглядається насамперед як процес, а не як результат. У критичному дискурс-аналізі ідентичність виступає як ідеологічний ефект дискурсів; у більш широкому розумінні критичний дискурс-аналіз покликаний пояснити процеси влади – як вона закріплюється, відтворюється у текстах домінуючих груп та інститутів. Пояснюється специфіка критичного дискурс-аналізу: письмовий і усний дискурси презентуються як форма соціальної практики, що дає змогу зосередитися на аналізі комунікації в інституційних сферах. Обстоюється думка, що використання ресурсів критичного дискурс-аналізу є продуктивним для виокремлення та пояснення елементів і механізмів інституційного дискурсу; для проведення аналізу теорія дискурсу пропонує зосередитися на конкретних мовних конструктах, які постійно відтворюють або перетворюють структуру репрезентацій. Обґрунтовується перевага аналізу вторинних релігійних текстів для дослідження інституційних основ православної ідентичності.

Ключові слова: інститут, релігійна ідентичність, інтертекстуальність, дискурс, православ'я.

Проблема. Актуальність теми дослідження зумовлюється двома основними аспектами, пов'язаними, по-перше, з трансформаціями в сучасній науці та зі станом чинних знаково-символічних і комунікативних процесів у суспільстві і, по-друге, з проблемою конструювання релігійної ідентичності українців в умовах прискорення глобалізаційних процесів у світі. Варто зазначити, що становлення і розвиток православної ідентичності відбуваються в тісному зв'язку з різноплановими соціокультурними трансформаціями. Україна певною мірою переживає релігійне відродження, яке має свої особливості та продиктоване частково духовною кризою, викликану втратою попередніх моделей соціокультурної ідентичності.

Православна традиція відіграє роль ключового системотвірного чинника культури і суттєво впливає на процес самоідентифікації етні-

чних та національних спільнот. Православ'я можна аналізувати, досліджуючи його взаємозв'язок із процесами національного відродження та національної консолідації, взаємодію із суспільно-політичною та духовною сферами суспільства [10].

“Лінгвістичний поворот”, який відбувся в науці, породив тезу про те, що сучасна людина живе переважно в дискурсивній, а не предметній реальності, тобто у світі конструйованих цінностей і смислів, а не речей і фактів; у світі залежних від контексту конвенцій, а не універсальних норм; у світі знаків, а не предметів, які вони позначають. Нові критерії раціональності, сформовані постнекласичною парадигмою, пропонують, відповідно, новий підхід до аналізу психічних явищ, феномена ідентичності й особистості загалом. Нині для наукового знання симптоматичним є звернення відразу до декількох галузей – філософії, соціології, психології – до аналізу мови. Дослідницькі інтереси фокусуються на вивченні її ролі в конструюванні соціокультурної реальності, в обґрунтуванні повсякденності, її ролі як ідеологічного інструменту упорядкування соціокультурних відносин. Наголошується на тому, що специфіка використання мови залежить від екстралінгвістичних чинників соціального, історичного, комунікативного та інших, у тому числі і релігійного, контекстів, а отже, мова може бути інструментом вивчення особливостей соціальних інститутів. По суті, окреслено новий предмет дослідження: вплив дискурсу на формування суспільної та індивідуальної свідомості, а одним з методологічних міждисциплінарних проєктів вивчення ідентичності стає дискурсивний підхід (дискурс-аналіз), де мова набуває статусу конститутиву соціальної реальності [2].

Метою статті є визначення ресурсів критичного дискурс-аналізу як методу дослідження інституційних основ православної ідентичності.

Дослідження дискурсу є міждисциплінарним й багатоаспектним, а сам термін може тлумачитися по-різному залежно від наукової дисциплінарної традиції або фокусу дослідницької уваги. У цьому контексті прийнято говорити про “лінгвістичний поворот” у соціально-гуманітарних дисциплінах, який мав місце в кінці XIX – на початку XX століть. Його опис дається в працях Л. Вітгенштейна, Ч. Пірса, М. М. Бахтіна. Дискурс-аналітичній проблематиці значну увагу приділяли також Т. Ван Дейк, М. Йоргенсен, Є. О. Кожемякін, Е. Лаклау, Ш. Муфф, Н. Феркло, Дж. Філіпс та ін.

Розгляньмо основні напрямки досліджень більш детально. Наприкінці 70-х років XX ст. остаточно формуються й активно розвива-

ються численні течії і школи дискурс-аналізу, серед яких найбільш впливовими і продуктивними є: а) французька школа дискурс-аналізу (П. Анрі, Ж. Куртін); б) теорія мовних актів (Дж. Остін); в) соціолінгвістика (У. Лабов, Дж. Фішман); г) критичний дискурс-аналіз (Т. Ван Дейк, Д. Лакофф та ін.); д) німецька школа дискурс-аналізу (Е. Тугендхат, Ю. Габермас та ін.) [9, с. 7].

Специфіка критичного дискурс-аналізу як напряму (або школи) полягає в тому, що він розглядає письмовий і усний дискурс як форму соціальної практики і зосереджується на аналізі комунікації в інституційних сферах [7]. У зв'язку з розвитком ідей М. Фуко, де дискурс трактується як єдність знання і влади, а розгляд різних галузей знання і соціальних інститутів – як сфер дисциплінарного контролю з боку владних інстанцій, виникає значний інтерес до інституційних видів дискурсу, зокрема релігійного [8].

Продуктивна спроба представити релігію як цілісний психологічний феномен належить філософу-релігієзнавцю Є. О. Торчинову, який обґрунтував і розвинув принципово новий психологічний підхід до тлумачення феномена релігії, вибудовуючи поняття глибинного релігійного досвіду як особливої психологічної реальності [10]. У сучасній науці провідними дослідниками у сфері вивчення релігійного дискурсу визнані В. І. Карасик, Н. Б. Мечковська, О. О. Прохватилова, Ч. Каррен, Дж. Ніксон та ін. У працях цих авторів з різних позицій і в контексті різних наукових дисциплін розглядаються проблеми суб'єкта дискурсу, типологізації ознак, особливостей вживання мови в конкретному акті спілкування тощо.

Поряд з безперечно значущими для вивчення проблеми результатами досліджень вищезгаданих шкіл та авторів аналіз напрацювань дає підстави зробити такі висновки про дослідницькі лакуни й перспективи сучасної методології дискурсивного аналізу щодо інституційних основ православної ідентичності:

– нині немає достатньо чітко сформульованого уявлення про можливість дискурсивного аналізу інституційних основ православної ідентичності;

– досі не представлено комплексного теоретичного дослідження інституційних основ феномена православної ідентичності, хоча в цьому полі існує уніфікована, диференційована і конвенційно закріплена система категорій і базових понять;

– не розкрито нормативні елементи інституційного релігійного дискурсу, що організують компоненти православної ідентичності особистості (канонічні та проповідницькі тексти, ритуалізовані дії, звернення до авторитетів, релігійна регламентація життя);

– недостатньо повно розкрито механізми, елементи і підстави специфікації інституційного релігійного дискурсу, що сприяло б ефективнішій ідентифікації конкретних текстів (основні мовні та лінгвостилістичні засоби оформлення інституційного релігійного дискурсу, що виступають як його дискурсивні формули).

Наше дослідження присвячене вивченню можливостей аналізу змістів інституційних основ православної ідентичності. У контексті цього завдання вважаємо за необхідне зробити кілька зауваг.

По-перше, православ'я ми будемо тлумачити як упорядкований набір відповідних ідей, знань, уявлень та образів, що використовуються для відтворення і підтримки певного соціокультурного порядку й конструювання життєвого досвіду агентів [4]. У контексті релігії цей корпус має комунікативно-семіотичну форму і може вивчатися з позицій критичного дискурс-аналізу.

По-друге, православна ідентичність визначається як форма колективної та індивідуальної самосвідомості. Побудована на визнанні своєї належності до православної традиції, вона формує уявлення про себе і світ за допомогою відповідних інституційних норм і практик [10]. Православний дискурс вибудовується навколо вирішення проблеми віри як феномена індивідуальної та масової свідомості і виражається в принциповій неможливості доведення тези, що фіксує істину, яка трактується як найвища цінність [3]. Ця проблема виражається в параметрах дискурсу.

По-третє, православний дискурс в інституційних межах описується і як структура, що передбачає ієрархію відносин і значень; і як практика, що має на увазі створення, інтерпретацію і поширення необхідних значень; і як спосіб говоріння, спрямований на відтворення життєвого досвіду і підтримку (встановлення) соціокультурного порядку. Ці способи опису і вивчення дискурсу дають змогу підтвердити правомірність виокремлення таких двох основних типів дискурсу, як інституційний (у нашому випадку – релігійний) і побутовий (у тому числі повсякденний), причому обидва типи дискурсу мають стосунок до конструювання, відтворення та актуалізації ідентичності. Також можна говорити про відокремлення глибинних, відносно сталих структур інституційного середовища (інституційних основ) від зовнішнього, динамічного, мінливого, поверхневого шару (інституційних форм). Слідом за С. Г. Кірдіною інституційні основи можна визначити як такі, що є “історично стійкими, інваріативними щодо дій окремих агентів і постійно відтворюються в практиці соціальних відносин” [4, с. 35].

Нам видається більш адекватним вибір як матеріалу для дискурс-аналізу не самих прецедентних текстів, а вторинних інституцій-

них джерел, де є можливість виокремити “прецедентні осаді”. На наш погляд, найбільшою мірою відповідають окресленому завданню такі жанрово-стильові тексти, як проповіді. Цей вибір продиктовано низкою причин. Проповідь як мовний жанр має певний набір характеристик. До них належать, зокрема, тематична обмеженість, канонічність, діалогічність, інтертекстуальність. Зауважимо, що саме інтертекстуальність можна розглядати як синтаксичний взаємозв’язок дискурсів [6]. А оскільки цей зв’язок здійснюється через включення фрагментів одного тексту до складу іншого, то звідси – важливість вивчення вторинних текстів.

Вторинний текст розкриває особливості релігійного світогляду, декларує моральні цінності й сприяє своєрідному його “осучасненню”, що дає змогу враховувати реальні умови вибудовування особистістю власної ідентичності. Також слід відмітити адаптивність вторинних текстів до сучасної реальності. В аналітичних проповідях є можливість послівно аналізувати фрагменти прецедентних текстів. Останні визначаються як “тексти, значущі для тієї чи іншої особистості з пізнавального й емоційного поглядів, які мають надособистісний характер, тобто добре відомі й оточенню особистості, включаючи її попередників і сучасників, і, нарешті, такі, звернення до яких відновлюються в дискурсі мовної особистості” [4, с. 106]. Ідеться про семіотичну і психологічну значущість для певної групи людей у межах конкретного історичного хронотопу, соціокультурного контексту. Оскільки прецедентні тексти постійно відтворюються в мікро- та макрокультурі, знання таких текстів сприймається представниками певної соціокультурної спільноти як цілком природне [5]. Мова релігійного дискурсу формально і змістовно консервативна, що викликано необхідністю збереження догматичного потенціалу дискурсу. Це дає змогу ідентифікувати прецедентні феномени (тексти, імена, вислови й ситуації) з обов’язковим визначенням того, як і коли, з якої причини вони виникли.

З огляду на вищезазначене тексти варто обирати з урахуванням інтертекстуальних одиниць аналізу для розпізнавання інституційного дискурсу. Це мають бути:

- 1) прямі цитатні уривки (з прецедентних текстів);
- 2) прецедентні номінації, зокрема іменування;
- 3) порівняння, метафори прецедентних текстів;
- 4) догматичні категорії, прецедентні феномени (належать до вивчення інституту).

Критичний дискурс-аналіз дає змогу виокремити та проаналізувати елементи інституційного дискурсу. До головних слід віднести такі:

1. *Звернення до прецедентних текстів.* Мова релігії орієнтована на пошук можливостей для адекватного вираження системи референцій. Мовними засобами виступають евфемізми, експресивно-піднесена лексика, позитивні і негативні експресиви – те, що забезпечує не точну раціоналізацію референта висловлювання, а його “інтуїтивне розуміння”. Текстовий параметр релігійного дискурсу вирізняється широким спектром джерел різного жанру, водночас їхній “смысловий центр” – це сакральний текст, який містить у собі базові положення релігії, служить орієнтиром і відправною точкою в реалізації дискурсивної практики. Сакральний (канонічний) текст фактично є записом релігійного вчення і може бути використаний для пояснення повсякденних вимірів життя і побудови нових текстів.

2. *Тематичний репертуар.* Змістовий рівень є інституціональною макрокатегорією, конструкцією, яка організується відповідно до інституційних настановлень та обмежень. Тематичний репертуар у межах інституту може бути присвячений релігійним святкам, важливим церковним подіям, релігійним практикам тощо.

3. *Інтерпретаційний репертуар.* Ще один елемент дискурсивного горизонту, що дає змогу аналізувати змістові особливості інституційних основ православної ідентичності. Це набір понять та концептів, який використовується для опису дій і подій та зазвичай вибудовується навколо специфічних метафор і фігур мовлення. До базових концептів православного дискурсу належать “віра”, “Бог”, “порятунок-спасіння”, “любов” тощо.

Інституційний православний дискурс постає як механізм актуалізації ціннісно-нормативних і догматичних основ релігії, а також як засіб контролю та регуляції відповідності дій і думок особистості встановленим релігійним стандартам. Він являє собою сугестивне і рефлексивне явище; його рефлексивність не зводиться виключно до раціональних механізмів обґрунтування і пояснення, але стосується також і догматичних норм інтерпретації [2]. Процедури дискурс-аналізу дають змогу виявити механізми конструювання інституційних основ ідентичності.

На основі теоретичного аналізу праць Т. Ван Дейка [1] до основних механізмів інституційного дискурсу, найбільш актуальних для конструювання православної ідентичності, можна віднести такі:

а) механізм ідеологічної універсалізації (легітимація стану речей; декларація постійності, незмінності фактів як законних, незалежних від специфічних умов);

б) механізм категоризації-концептуалізації (виділення фактів з певної групи на основі конкретно взятої ознаки; репрезентація на основі акцентуації унікальності, несхожості і, відповідно, протиставлення об'єкта групі інших об'єктів);

в) механізм уніфікації-ритуалізації (стандартизація стану речей; символічне конструювання форм інституційності та повсякденності).

Перераховані механізми не вичерпують усієї різноманітності дискурсивного інструментарію, що використовується для трансляції тих чи тих смислів, значень, ідей і образів; однак саме вони є найбільш поширеними та визначальними в дослідженні інституційних основ.

Висновки. Конструювання православної ідентичності можна розглядати як процес вироблення смислових, ціннісно навантажених відносин між повсякденністю ("символічними значеннями першого порядку") і певним корпусом ідей та уявлень, пропонованих інститутом, який виступає агентом релігійного впливу. Зміст цього впливу реалізується в ідеологічному (нормувальному) дискурсі, що коригує діяльність адресата.

У статті описано інструменти аналізу православного дискурсу як складного, динамічного інституційного явища. Запропонована нами дискурсивна матриця інституційних основ православної ідентичності може слугувати для ідентифікації та специфікації дискурсивних одиниць, а також для прогнозування розвитку і сумісності різних дискурсів (релігійного та повсякденного) у соціокультурній системі.

Дослідницьким ресурсом дискурс-аналізу у вивченні інституційних основ православної ідентичності є те, що за його допомогою можуть бути визначені ідеологічна й ціннісна позиції авторів текстів (у випадку звернення до проповіді). Значний потенціал для дослідження інституційних основ православної ідентичності має також аналіз вторинних релігійних текстів. Не менш важливо звертати увагу на інтертекстуальні включення, якими пронизані різні жанрово-стильові тексти релігійного (православного) дискурсу. Активізація змісту прецедентного тексту, осмислення його в новому контексті сприяють розвитку ментальних структур розуміння, а також формуванню ціннісно орієнтованої поведінки, у тому числі і мовної. Використання ресурсів критичного дискурс-аналізу є також досить продуктивним для виокремлення та пояснення елементів і механізмів інституційного дискурсу.

Л і т е р а т у р а

1. Дейк Ван Т. А. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / Т. А. Ван Дейк. – М. : Книжный дом “Либроком”, 2013. – 344 с.
2. Дейк Ван Т. А. Анализ новостей как дискурса / Т. А. Ван Дейк // Язык. Познание. Коммуникация. – М. : Прогресс, 1989. – С. 111–160.
3. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 332 с.
4. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Изд-во ЛКИ, 2010. – 264 с.
5. Кожемякин Е. Дискурсный подход к изучению культуры [Электронный ресурс] / Е. Кожемякин // Современный дискурс-анализ. Методология: концептуальные обоснования. – 2009. – Вып. 1. – Т. 1. – Режим доступа : http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf
6. Кочубейник О. М. Соціальний діалог як комунікативна практика суспільства / О. М. Кочубейник // 10×20 : зб. наук. праць / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Ліра-К, 2014. – С. 65–74.
7. Лакофф Д. Метафоры, которыми мы живем / Д. Лакофф, М. Джонсон. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
8. Ферклоу Н. Диалектика дискурса [Электронный ресурс] / Н. Ферклоу // Современный дискурс-анализ. Методология: концептуальные обоснования. – 2009. – Вып. 1. – Т. 1. – Режим доступа : http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf
9. Филипп Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Дж. Филипп, М. В. Йоргенсен. – Х. : Гуманитар. центр, 2008. – 352 с.
10. Торчинов Е. А. Религии мира: опыт запредельного / Е. А. Торчинов. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 1998. – 302 с.

R e f e r e n c e s

1. Deyk, Van T. A. (2013). *Diskurs i vlast. Rerezentatsiya dominirovaniya v yazyke i kommunikatsii* [Discourse and Power. Representation of dominance in language and communication]. Moscow: Book house “Librokom” Publ. (rus).
2. Deyk, Van T. A. (1989). Analiz novostey kak diskursa [News Analysis as a discourse]. *Yazyk. Poznanie. Kommunikatsiya* [Language. Cognition. Communication]. Moscow: Progress Publ. (rus).
3. Karasik, V. I. (2002). *Yazykovoy krug: lichnost, kontsepty, diskurs* [Linguistic Circle: Personality, Concepts, Discourse]. Volgograd: Peremena Publ. (rus).
4. Karaulov, Yu. N. (2010). *Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost* [Russian language and linguistic identity]. Moscow: LKI Publ. (rus).
5. Kozhemyakin, E. (2009). Diskursnyy podkhod k izucheniyu kultury [Discursive approach to the study of culture]. *Sovremennyy diskurs-analiz. Metodologiya: kontseptualnye obosnovaniya Vyp. 1. № 1* [Modern discourse analysis. Methodology: conceptual study. Is. 1. Vol. 1)]. http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf (rus).

6. Kochubeynik, O. M. (2014). *Sotsialnyi dialog yak komunikatyvna praktyka suspilstva* [Social dialogue as communicative practice society]. *10×20: Zbirnyk prats Instytutu sotsialnoi i politychnoi psykholohii* [10×20: Proceedings of the Institute of Social and Political Psychology]. Kyiv: Lira-K Publ. (ukr).
7. Lakoff, D. and Johnson, M. (2004). *Metafory, kotorymi my zhivem* [Metaphors We Live By]. Moscow: Editorial URSS Publ. (rus).
8. Ferklou, N. (2009). *Dialektika diskursa* [The dialectics of discourse]. *Sovremennyy diskurs-analiz. Metodologiya: kontseptualnye obosnovaniya Vyp. 1. № 1* [Modern discourse analysis. Methodology: conceptual study. Is. 1. Vol. 1]. http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf (rus).
9. Fillips, L. and Yorgensen, M. V. (2008). *Diskurs-analiz. Teoriya i metod* [Discourse Analysis. Theory and Method]. Kharkov: Humanities Center Publ. (rus).
10. Torchinov, E. A. (1998). *Religii mira: opyt zapredelnogo* [Religions of the World: the experience of the beyond]. St. Petersburg: Petepbypgskoe Vostokovedenie Publ. (rus).

Цукур О. Г. Ресурсы критического дискурс-анализа как метода исследования институциональных основ православной идентичности

Раскрываются возможности исследования институциональных основ православной идентичности средствами критического дискурс-анализа. Акцентируется тот факт, что одним из методологических междисциплинарных проектов изучения идентичности становится дискурсивный подход, который позволяет исследовать проявления идентичности, процессы ее формирования, поддержания (в практиках) и реализации в конкретной ситуации. Становление идентичности рассматривается прежде всего как процесс, а не как результат. В критическом дискурс-анализе идентичность выступает как идеологический эффект дискурсов; в более широком понимании критический дискурс-анализ должен объяснить процессы власти – как она закрепляется, воспроизводится в разговорах и текстах доминирующих групп и институтов. Объясняется специфика критического дискурс-анализа: письменный и устный дискурсы представляются как форма социальной практики, что позволяет сосредоточиться на анализе коммуникации в институциональных сферах. Отстаивается мнение, что использование ресурсов критического дискурс-анализа является продуктивным для выделения и объяснения элементов и механизмов институционального дискурса; для проведения анализа теория дискурса предлагает сосредоточиться на определенных выражениях, которые постоянно воспроизводят или преобразовывают структуру репрезентаций. Обосновывается преимущество анализа вторичных религиозных текстов для исследования институциональных основ православной идентичности.

Ключевые слова: институт, религиозная идентичность, интертекстуальность, дискурс, православие.

Tsukur O. G. Resources of Critical Discourse Analysis as a Research Technique of Orthodox Identity Institutional Foundations

The article reveals the possibility of studying the institutional foundations of Orthodox identity by means of critical discourse analysis. The attention is on the fact that one of the methodological interdisciplinary projects of the identity research becomes the discursive approach. It gives opportunity to study manifestations of identity, processes of its formation, maintenance (in practice) and implementation in a particular situation. The formation of identity is seen primarily as a process rather than as a result. In the critical discourse analysis identity serves as an ideological effect of discourses. In wide understanding, critical discourse analysis aims to explain the processes of power – how it is fixed, reproduced in conversations and texts of the dominant groups and institutions. This explains the specifics of critical discourse analysis, which lies in the fact that the written and oral discourse is considered as a form of social practice that enables to focus on the analysis of communication in the institutional spheres. It is proved that the use of critical discourse analysis resources is productive to highlight and explain the elements and mechanisms of institutional discourse. To perform the analysis the theory of discourse offers to focus on specific expressions that constantly reproduce or transform the structure of representations. The advantage of the secondary religious texts analysis for the study of the institutional foundations of Orthodox identity is justified.

Key words: institute, religious identity, intertextuality, discourse, Orthodoxy.

© Цукур О. Г.